

Набок Марина,

кандидат філологічних наук

ORCID ID 0000-0001-9422-730X

Сумський державний університет

2, вул. Римського-Корсакова, м. Суми, 40000, Україна

докторант

Львівський національний університет імені Івана Франка

вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна

m.nabok@drl.sumdu.edu.ua**ХУДОЖНЬО-ЕСТЕТИЧНЕ ЗОБРАЖЕННЯ І ВИРАЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ
СТІЙКОСТІ В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ДУМАХ**

***Анотація.** У статті на матеріалі думового епосу розглядається художньо-естетичне зображення і вираження національної стійкості, як характерної ознаки українського народу. Увагу зосереджено на символіці народних дум, що відображає рівень національної свідомості й стійкості українців. Символіка, як явище етногенетичне, у фольклорних творах допомагає зрозуміти спосіб мислення наших пращурів, їх моральні, духовні, етичні й естетичні ідеали. Наголошено, що словесна символіка народу виступає важливим чинником творення національно-культурної картини світу українців. Навіть індивідуальні символи, характерні для художньо-творчого осмислення дійсності, зумовлені особливостями національного світосприйняття і світорозуміння. Найбільш виразно представлені у художньо-образній системі дум образи Степу, Шляху, Дому, які поглиблюють ідейний зміст твору й слугують розвитку цілого ряду мотивів та художньо-естетичного вираження національної стійкості епічних героїв українських народних дум. Їх естетична сакралізація зумовлена саме героїчним характером ставлення українців до навколишнього світу. Це питання в українських народних думах ще належно не досліджено. Тому на матеріалі дум героїчного циклу «Козак Голота», «Іван Коновченко» та «Сірчиха і Сірченки» ми спробуємо з'ясувати змістове наповнення художнього символу, що виражає ідею протипу та боротьби, національну стійкість загалом.*

У статті також проаналізовано диспозицію «своє-чуже», що має такі культурні проєкції як контактність, спільність уявлень, спільність реакцій, комплекс національної відрази. Саме через них ми простежимо розвиток таких якостей національного характеру, як честь, шляхетність, мужність, мудрість, свобода, воля, почуття родинного, ставлення до землі, які є основою утвердження національної стійкості українського народу.

***Ключові слова:** українські народні думи, національна стійкість, символіка, естетика, художні засоби, національна самобутність.*

**ARTISTIC AND AESTHETIC EXPRESSION OF NATIONAL RESILIENCE IN
UKRAINIAN FOLK DUMAS****Nabok Maryna,**

PhD of Philological

ORCID ID 0000-0001-9422-730X

Sumy State University

2, Rimsky-Korsakov St., Sumy, 40000, Ukraine

© Nabok M., 2023

Doctoral student
Lviv National University named after Ivan Franko
1, Universytetska St., Lviv, 79000, Ukraine
m.nabok@drl.sumdu.edu.ua

Abstract. *The article examines the artistic and aesthetic image and expression of the national resilience of the Ukrainian people based on the material of the dumas epic. Attention is focused on the symbolism of national opinions as a concept that reflects the level of national consciousness and resilience of Ukrainians. Symbolism, as an ethnogenetic phenomenon, in folklore works helps to understand the way of thinking of our ancestors, their moral, spiritual, ethical and aesthetic ideals. It is emphasized that the verbal symbolism of the people is an important factor in creating the national and cultural picture of the world of Ukrainians. Even individual symbols, characteristic of the artistic and creative understanding of reality, are conditioned by the peculiarities of the national worldview and worldview. The images of the Steppe, the Path, and the House are most distinctly presented in the artistic and figurative system of thoughts, which deepen the ideological content of the work and serve to develop a number of motives and the artistic and aesthetic expression of the national stability of the epic heroes of Ukrainian folk dumas. Their aesthetic sacralization is determined precisely by the heroic nature of the attitude of Ukrainians to the world around them. This issue has not yet been adequately explored in Ukrainian public opinion. Therefore, on the material of the dumas of the heroic cycle «Cossack Holota», «Ivan Konovchenko» and «Sirchikha and Sirchenko», we will try to find out the content of the artistic symbol, which expresses the idea of resistance and struggle, national resilience in general.*

The article also analyzes the «mine – stranger» disposition, which has such cultural projections as contact, common ideas, common reactions, and a complex of national hatred. It is through them that we will trace the development of such qualities of the national character as honor, nobility, courage, wisdom, freedom, will, sense of family, attitude to the land, which are the basis of establishing the national resilience of the Ukrainian people.

Keywords: *Ukrainian folk dumas, national resilience, symbolism, aesthetics, artistic means, national identity.*

Вступ

На сучасному етапі розвитку українського народознавства, питання художньо-естетичного зображення і вираження національної стійкості в уснопоетичних творах не досліджувалося. Здебільшого концептуальні підстави та моделі забезпечення національної стійкості вивчалися й реалізовувалися в Україні в межах державної політики у сфері національної безпеки й стійкості громад. На розв'язання цих проблем спрямовані наукові розвідки О. Резнікової «Національна стійкість в умовах мінливого безпекового середовища» (2022), «Забезпечення національної безпеки і національної стійкості: спільні й відмінні риси» (2018), М. Назарова «Національна стійкість України: від концептуальних засад до практичної реалізації» (2020), О. Корнієвського «Національна безпека» (2011) та ін.

Вперше у вітчизняній фольклористиці ми здійснимо спробу охарактеризувати явище національної стійкості крізь призму символічної системи українських народних дум, що нерозривно пов'язане з низкою концептуальних мотивів боротьби за свій простір, за незалежність власного *Я-буття*, де немає місця жалю, тузі й плачу. Найбільш широко представлені в художньо-образній системі дум образи *Стену*, *Шляху*, *Дому*, які поглиблюють ідейний зміст та слугують поштовхом до розвитку цілого ряду мотивів та художньо-естетичного змісту українських народних дум. 3

цього приводу О. Потебня писав: «... складний художній твір є такий само розвиток одного головного образу, як складне речення – одного чуттєвого образу» (Потебня, 1864: 54). Такими ключовими художніми формулами в думках є «*Слави, лицарства козацькому війську зазнавати!*», «*Слава не вмере, не поляже Отинні до віка!*». Символіка, як поняття етногенетичне, у фольклорних творах допомагає нам зрозуміти спосіб мислення наших пращурів, їх моральні, духовні, етичні й естетичні ідеали. В. Кононенко, зокрема, підкреслює, що такі морально-етичні ідеали, що їх передає символ, часто набувають яскраво вираженого національного характеру, адже «саме в символах нерідко відбиваються народні традиції, звичаї, обряди, вірування тощо, а зрештою, і національні риси характеру, рівень національної свідомості» (Кононенко, 1991: 30–36).

На сьогодні, в умовах російсько-української війни, важливою складовою народознавчих досліджень є з'ясування змісту поняття «*своє – чуже*», яке в українських народних думках визначається своєрідністю народного світосприйняття і світорозуміння. Важливе значення тут відводиться ролі колективному та індивідуальному несвідомому, адже колективізм – одна із наших вічних істин. Тому козацька громада в думі – потужний архетипний символ психічного досвіду нашого народу, заснований на шляхетності, відвазі, мудрості, волі, боротьбі за свою незалежність. Відтак, *мета* нашого дослідження полягає у визначенні особливостей художньо-естетичного зображення і вираження національної стійкості в думовому епосі крізь призму народного світосприйняття і світорозуміння.

Матеріали та методи дослідження

Теоретико-методологічне підґрунтя у дослідженні національної стійкості в українських народних думках склали такі методи: 1) структурно-генетичний аналіз і синтез, що передбачав виокремлення певних ознак предмету для вивчення їх як частин цілого. Це дозволило глибше розкрити значення образу-символу та диспозицію «своє – чуже» в думовому епосі; 2) концепт-аналіз у визначенні національних особливостей світосприйняття, світорозуміння та світоствердження героїв українських народних дум, які вказують на відповідні джерела формування національної стійкості.

Обговорення

В українській фольклористиці питанню вивчення природи, теорії символу та його вираженню в уснопоетичних творах присвячені роботи М. Максимовича, О. Бодяньського, І. Срезневського, А. Метлинського, М. Костомарова, О. Потебні, М. Сумцова, О. Братка-Кутинського, О. Вертія, В. Дутчак, М. Дмитренка, Я. Гарасима, С. Пилипчука, Т. Шестопалової, О. Кузьменко та ін. Так, М. Костомаров виходив з народознавчої концепції розуміння символу. У працях «Історичне значення руської народної поезії», «Слов'янська міфологія» вчений надавав символіці філософського, поетичного, історичного та етнографічного значення. Він підкреслював, що одухотворення навколишнього світу було суттю уявлень наших предків. У процесі освоєння світу і себе в ньому, людина відповідно до своїх потреб надавала предметам своє розуміння, значення і це було *природним* відображенням внутрішнього світу людини. Така символізація навколишньої дійсності була першою реакцією людини на шляху естетичного пізнання світу. М. Костомаров, зокрема, писав: «Характерною і панівною рисою поетичного уявлення в наших народних піснях є символізація природи. Під символом ми розуміємо образний вияв моральних ідей за допомогою деяких предметів фізичної природи, до того ж цим предметам надається більш-менш визначена духовна властивість» (Костомаров, 1994: 64–65). Тому ці та інші положення його праць про «народний дух», «моральну ідею» ми розвиваємо і в нашому

дослідженні символічної знакової системи, що виражає національну стійкість героїв українських народних дум.

Походження символу О. Потебня пояснював через закономірності розвитку мови. «Тільки з погляду мови, – писав дослідник, – можна привести символи до порядку, що відповідають уявленням народу» (Потебня, 1860: 8). Саме *уявлення* для вченого є основною ознакою, завдяки якій слово виражає зміст думки. У розвідці «Про зв'язок деяких уявлень в мові» О. Потебня наголошував, що значення слова повністю не показує зміст думки, а лише символічно відтворює цю думку. Зміна значень слова та утворення від нього нових слів встановлює зв'язок уявлень і вже потім усього того, що ми розуміємо під уявленням. Тому, розробляючи методологічну основу символу, О. Потебня вказував на його багатозначність. Про глибоко предковичну основу в потрактуванні символу писав О. Братко-Кутинський у праці «Феномен України» (2008). Зокрема він наголошував на енергетичних, просторових, часових, психологічних, релігійних, світоглядних, етичних чинниках формування національного символу. Аналізуючи та порівнюючи наші національні символи із символами інших народів (німців, росіян та ін.), вчений вбачав у їх змісті не агресивну енергетику та ідеологію завоювання світу, а життєтворчу енергію розбудови та розвитку. Ґрунтовно досліджував О. Братко-Кутинський і символіку кольорів, зокрема символіку барв воїнів (запорозьких козаків). Вчений зазначав, що жовто-блакитно-червона енергетика кольорів для наших предків була тісно пов'язана з енергетикою національної психології. Ці та інші положення вченого ми розвиваємо у нашій роботі та на цій основі з'ясовуємо особливості творення символічної системи дум героїчного циклу.

Я. Гарасим у монографії «Національна самобутність естетики українського пісенного фольклору» поетичну систему української народнопісенної творчості розглядає крізь призму етноестетичних вимірів, де основною домінантою була категорія 'добропрекрасне', що виражає «оригінальний синтез морально-етичних настанов (ідея) та естетичних світовідчужань» (Гарасим, 2010: 199). Аналізуючи, наприклад, твори колядково-щедрівкового циклу, вчений наголошує на своєрідному родичанні людини з небесними світилами: батько – місяць, мати – сонце, зорі – діти. Така поетична символізація дійсності, підкреслює Я. Гарасим, базувалася не на уявленнях про грубі надприродні фантастичні істоти та поклонінні їм, а на «тихо-мрійливому» спогляданні навколишнього світу нашими предками. Естетичну сакралізацію небесних світил, стверджує він, «підхоплюють» весільні пісні (уявлення про щасливий шлюб, що укладається на небі, відображені у формі весільного короваю; *ясеньке сонечко, ясна зоря* символізують дівочу красу тощо). Таке відчуття краси, виплекане в спогляданні небесних світил, вплинуло також і на сприйняття природних стихій і явищ – вітру, дощу, грому, блискавки, морозу, хмар, туману. В українських народних думках також наявні символічні образи *сонця, місяця, зірок, вітру, туману*, проте вони неоднорідно представлені у різних циклах дум. Наприклад, для дум невільницького циклу характерні більше образи *зірок, туману*, для дум героїчного циклу – *сонця, вітру*.

Питанню національної самобутності світогляду українського народу присвячені й доповіді учасників щорічної Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції «Діалог мов – діалог культур. Україна і світ», яку організовує Інститут слов'янської філології Університету Людвіґа-Максиміліана в Мюнхені. За результатами конференції, крім електронної версії щорічника, у 2018, 2022 роках за редакцією О. Вертія та О. Новікової було видано два випуски колективних монографій «Формування національних основоположних підстав сучасного українського народознавства та літературознавства». У статтях, розвідках та рецензіях йдеться про українську національну ідею, національний світогляд, національний дух, а це скеровує дослідників на розвиток наукових ідей М. Костомарова, О. Потебні, І. Франка, Є. Маланюка, Олега Ольжича, Д. Донцова, Д. Чижевського та ін. Деякі положення

праць цих вчених та розвідок І. Набитовича, В. Азьомова, О. Вертія, П. Іванишина, О. Гольник, Х. Катаоки, О. Тиховської, зокрема про національну природу символів в народній поезії, ми розвиваємо і у нашому дослідженні. Зокрема, питання національної стійкості в контексті архетипно-родоцентричних цінностей в українській філософській, соціальній, психологічній, народознавчій думці досліджено у наукових розвідках М. Набок «Національна спрямованість художньо-естетичного вираження соціальної стійкості в українських народних думках» (2022), «Національна стійкість в духовному просторі міжкультурного діалогу» (2022), Янковської Ж., Набок М. «Національна своєрідність потрактування образу землі в українських народних думках та творчості Василя Стефаника: психологічний аспект» (2022).

Дослідженням поняття «своє – чуже» в системі національного світосприйняття і світорозуміння займались М. Костомаров, П. Куліш, М. Драгоманов, І. Франко, на сучасному етапі – В. Топоров, А. Швецова, Л. Дунаєвська, М. Наєнко, С. Козак, М. Гримич, Е. Касперський та ін. Зокрема, вчені говорили про особливе значення понять «своє» і «чуже» у міфологічній свідомості, де «чуже» визначалося як відмінне, не схоже на «своє», а поняття «своє» встановлювалось через відчуття взаємототожності, взаємозалежності різних людей до широкої спільноти. Відтак, способом розпізнання «чужої» людини у міфологічній свідомості стає ототожнення її з певним міфічним персонажем. Із розвитком людської свідомості це поняття набуло більш широкого значення. Так, М. Гримич пов'язує його з відчуттям несакрального простору українця, де значна увага надається індивідуалізації сприйняття дійсності (приватно-сімейний рівень і національне самоозначення). В українських народних думках розуміння свого, рідного виводиться із унікальності народного світосприйняття і світорозуміння, що є виявом національної стійкості епічних героїв дум.

Поняття «своє – чуже» за А. Швецовою, має таку структуру: контактність, спільність уявлень, спільність реакцій, комплекс національної відрази (Швецова, 1999: 107). Саме в цій структурі як складові характеру знаходять свій вияв честь, мудрість, шляхетність, мужність, свобода, почуття родинного обов'язку, відношення до землі, утверджуючи національну стійкість особистості.

Результати дослідження

Символіка – поняття загальнолюдське і виражається на рівні національної свідомості народу. Етимологія слова 'символ' бере початок від грецького іменника *untholon*, що означає 'знак', 'прикмета', а дієслово з таким же коренем у перекладі означає «з'єднувати, зіштовхувати, порівнювати» (Енциклопедичний словник символів культури України, 2015). Таке потрактування свідчить про те, що у свідомості людини навколишній світ сприймався не лише у видимих формах, але й порівнювався, уподібнювався певним явищам, предметам, які її оточували. Власне, у символі відображено певні уявлення, почуття, думки, ідеї народу.

Отже, символічна система дум нерозривно пов'язана з низкою концептуальних мотивів боротьби за свій простір, за незалежність власного *Я-буття*, де немає місця жалю, тузі й плачу. Найбільш виразно вмонтованими в художньо-образну систему дум є образи *Степу, Шляху, Дому*, які поглиблюють ідейний зміст та слугують поштовхом до розвитку цілого ряду мотивів та художньо-естетичного змісту українських народних дум. Так, наприклад, одним з найважливіших географічних факторів, який вплинув на формування основних етнопсихологічних **рис українців був степ**. Відкритий простір степу відбився в українській психіці багатьма якісними нашаруваннями: свободолюбивістю, відчуттям рівноправності у взаєминах із іншими (коли спільно треба долати труднощі й небезпеки, а, одночасно, безмежна рівнина степу сприяє поняттю суспільної рівності: без хлопа й пана, себто аморфної маси без національної еліти, погорду до накопичення статків (які будь коли може забрати стихія або ворог), фантазією (Набитович, 2018: 163–176). **Образ Степу в думках також**

постає і як чинник певної «селекції» (Янів, 1993: 55). Впродовж історії стиралася вольовитість, а скріплювався пасивізм із двох причин: насамперед, пасивна частина суспільності менше потерпіла, зберігши від нападів утечею, і вона передала свою пасивність – шляхом успадкування й виховання – нащадкам. Натомість, навпаки, активна, динамічна частина загинула (Набитович, 2018). Тому найістотніша космологічна заповідь для козаків – не залишитися рабами, бо раб залишається рабом доти, доки не усвідомить свого рабства і не відчує в собі потреб скинути з себе його ярмо.

Символ як категорія поетики, що виражає саме героїчний характер ставлення до навколишнього світу (символічний світогляд) в українських народних думках ще належно не досліджено. Тому на матеріалі дум героїчного циклу «Козак Голота», «Іван Коновченко» та «Сірчиха і Сірченки» ми спробуємо з'ясувати змістове наповнення художнього символу, що виражає ідею спротиву та боротьби, духовну й національну стійкість. У героїв дум на генному рівні закладено 'аристократію духу', виховану на спадкоємних традиціях непокори перед ворогом, захисту честі і гідності. Зокрема, у язичницьких настановах воїнові-козакові читаємо: «Честь воїна свята, бо там де вмирає честь, вмирає і воїн. Будь чесним. Чесність творить славу роду воїна. Хай життя воїнів палає як іскри. Такі воїни покликані до жертвовного служіння Богам. Будь ввічливим, стримуй свою гарячковість. Пам'ятай, Орел може спуститися до мишей, але миша ніколи не підніметься до висоти польоту Орла у височині. Відвага, героїзм, жертвність, чесність – це священні якості Воїна. Пам'ятай, життя людей досягає праведності при єднанні з родом. Виховуй в собі честь воїна, твори своє цілісне нетлінне «Я», що не раз переживе тимчасове тіло. ... За честь держави і роду свого, воїн-козак повинен бути готовий покласти своє життя. ... Кожен козак воїн повинен виростити синів і дочок, і добре навчити їх військовому мистецтву, щоб могли вони оборонити себе, народ, і землю нашу» (Язичницькі настанови воїнові-козакові). Тому, *Степ* у думках мислиться як власний простір, що не терпить пасивності, рабської покори, мрійливого споглядання. *Степ* – це символ боротьби за власне незалежне Я-буття. Саме безкраї простори степу породили в українській психіці свободолюбство, соціальну рівність, нехіль до збагачення. Так, наприклад, у думі «Козак Голота» (варіант записаний П. Кулішем від лірника А. Никоненка), козак вільно гуляє *полям, битим шляхом*. Цей простір чітко окреслений як *свій*, тому він не терпить на ньому чужинця-татарина:

Ой *полямь, полямь* Килиїмським,
То *шляхомь битимь* Гординськимь,
Ой тамь гулявь козакь Голота.
Не боїтця ні огня, ні меча, ні третєго болота.
...
То козакь Голота добре *козацький звичай*
знає, –
Ой на Татарина скрива, якь вовкь, поглядає.

(Українські народні думи, 1931: 9)

Символіка *поля* та *битого шляху* нерозривно пов'язана з *козацькими звичаями* і це є традиційною формою облагородження ідеї непокори та вкорінення її у народні маси на підставах єдності лицарського духу та основ національного світосприйняття та світорозуміння. У варіанті думи, записаному Лукашевичем від невідомого кобзаря з Полтавщини, простір *степ (поле)* поглиблено образами *долини* та *Савур-могили*:

Да на *Савурь могилъ*, гулявь козаченько,
гулявь,

Да не якого дива не видавъ:
“Ой долино-Ялино! сколько я на тобѣ гулявъ,
Да не якого дива не видавъ!”
Ой на *поль* на Килияньскомъ,
На *шляху* Ордынскомъ:
То не ясный соколь лѣтае, –
То козакъ Голота, сердечный, добрымъ ко-
немъ гуляе.

(Українські народні думи, 1931: 8)

Тріада *Савур-могила – Долина – Степ (поле)* у думі є символічним генетичним кодом нації в якому поєднано минуле, теперішнє й майбутнє. Так, в архетипі *могила* відображені уявлення українського народу про потойбічне життя, згідно яких душа після смерті покидає тіло. Проте існували й протилежні уявлення – душа лишається в тілі померлого і продовжує жити в могилі. Згідно цих уявлень в українській мові є усталене слово «домовина», тобто новий дім для померлого, де продовжуватиме жити його душа, тому туди кладуть гроші, речі першої необхідності. За однією з легенд образ Савур-могили пов'язаний з предком козака Мамає, який був у ній похований та у важкі часи оживав, і разом зі своїм конем допомагав своєму народові. За іншою легендою, назву цього пагорба пов'язують зі старим характерником Савуром, який колись врятував своє поселення від чужинських зайд (Войтович, 2014: 442). У думі «Козак Голота» образ Савур-могили генетично вкорінений у вірування народу та постає як «ідеальний образ», що формує мотив спротиву та пророкує герою подальшу щасливу долю: *Савур-могила* (символ захисту з минулого, де перемагає життя, а не смерть) – *Долина* (долина=доля) – *Степ* (ідеальний простір для спротиву в теперішньому і майбутньому). У цьому просторі Голота теж постає як ідеальний герой, бо ж ідеальне завжди породжує ідеальне. *Степ* не терпить неволі, *Степ* усуває покірних. Тут не місце хліборобу і тихому, мрійливому українцю. Тому естетизація ідеального в думі вивершується у вчинку козака, його нетерпимості до ворога, який зазіхає на козака на його ж просторі. Підсилюється це емоційним темпоритмом виконання кобзарем думи, в якому відображуються природні сфери його світосприйняття, світорозуміння і світовираження. У кінцівці думи цей темпоритм особливо виразний, бо саме в ній виголошено ідею спротиву не лише на теперішнє, але й на майбутнє: «Ой ты Савуръ могило! Сколько я гулявъ, / Да такой добычи не добував!»; «Ой поле Килиімське! / Бодай же ти літо й зиму зеленіло, / Якъ ти мене при нещасливій годині сподобало / Дай Боже, щобъ козаки пили та гуляли, / Хороші мислі мали, / Одъ мене більшу добичу брали, / И неприятеля підъ нозі топтали, / Слава не вмере, не поляже, / Отнині до віка! / Даруй, Боже, на многі літа!» (Українські народні думи, 1931: 8–10). За цього *Степ*, як ідеальний символічний образ, що виражає ідею спротиву та боротьби, генетично пов'язаний з образом *Шляху*, який теж визначає подальшу долю героя думи, бо ж спрямовує козака Голоту не у селянську хату, а у Запорізьку Січ, що символічно є для нього *Домом*: «Бархотний шликъ издіймае, / На свою козацьку голову надіває; / Коня Татарського за поводи взявъ, / У городъ *Січи* припав» (Українські народні думи, 1931: 10).

У думках «Іван Коновченко», «Сірчиха і Сірченки», образ *Степу* постає як чинник «селекції» (Янів, 1993: 55). Суспільство, яке пасивно спостерігало та визискувало перед ворогом, передавало таку ж модель поведінки своїм нащадкам, коли активна, достойна та ідейна частина народу чинила опір та гинула в боях. Безмежний простір степу вплинув і на українську мрійливість, нехтування потреби ставити зміст у конкретну, строго визначену форму. Почуття «форми» (форма полягає саме на обмеженні, бо «безмежність» є запереченням форми, поворотом до аморфного,

до хаосу) від природи чуже психіці українців, бо «у ній донині панує фантазія, широка воля – степ. Саме тут місце, де первісна багата природа вимагає надбудови розуму та свідомої волі, щоб органічне перетворити в організоване» (Набитович, 2018: 166). Безмежність степу вплинула й на розвиток в українському характері негативних рис, які утверджувалися внаслідок багатолітнього поневолення. Аналізуючи творчість Д. Віконської, І. Набитович зазначає, що серед таких рис дослідниця визначала так званий «вибуялий індивідуалізм українців (одним із формантів якого для українців власне і був степ) – у значенні особистого егоїзму, та, як наслідок – невміння підкоритися згальним інтересам, стати елементом державотворення» (Набитович, 2018: 167).

Індивідуальне начало, підпорядковане колективному зауважуємо в думі «Іван Коновченко». Мати не хоче відпускати єдиного сина на війну, проте молодий козак вважає за честь краще воювати, ніж вирощувати хліб. Тому на заклик полковника Філоненка «Гей козаки, панове молодці! / Ще которимъ не хочецца по вынныцяхъ горилкохъ курыты, / Ще которимъ не хочецца по броварняхъ пывъ варыты, / А ще которимъ не хочецца за чарку горилкы шинкарци воза дровъ порубаты, / То ходите зо мною, / До Хвылона, корсунського полковныка / На Черкень-Дольну погуляты / И славного лыцарства козацького-молодецького заживаты» (Українські народні думи, 1931: 44), козак вибирає не розгульне життя, а козацьку честь і славу. Естетизація вищої ідеї у думі символічно зображена у порівнянні із життям хлібороба, яке є принизливим для молодого Коновченка. Зокрема він не хоче, щоб його бабієм, гречкосієм, а коня прибудуою називали, бо ж «Тяжко мені, мати, по боронах ходити, / Сапйанові чоботи топтати, / Закоблукы викривляти, / А честь би то мені, мати, / Піти міждо друзи панове погуляти» (Українські народні думи, 1931: 42), – говорить Іван Коновченко матері. Тож, для козака ідеальний світ – це шлях у степ, поле, бо саме там його дім. Коли у багатьох переказах та казках наскрізним образом є образ трьох доріг (хто поїде прямо – той буде в голоді, хто поїде праворуч – той буде живий, але кінь загине, поїде ліворуч – буде вбитий, але кінь залишиться живий і т. д.), то у думках героїчного циклу дорогу (шлях) герой визначає сам: шлях в степ постає для нього як цінність буття, бо він самою своєю природою вкорінений у цю землю. Тому й мотив козака Коновченка піти «слави доставати» теж потрактуємо як цінність, що формує «образ самого себе» й визначає подальші дії і вчинки героя думи. «Образ самого себе» має свої іманентні (властиві, притаманні) закони – культурні ідеали, культурну поведінку, родові ідеальні. У думі «Іван Коновченко» вони зображені крізь призму символічного образу *Дому*, але не як символу сімейного благополуччя й багатства, а як сакрального ідеального простору, в якому виховується, утверджується та передається ідея боротьби від покоління до покоління. Ця ідея у думі символічно втілена у батьківській зброї, що знаходиться у кімнаті. Тому цілком природно, що тут не пахне хлібом:

Ивась Коновченко одъ сна пробужае,
По двору похожае
И смутку соби превельку мае.
У хату вхожае,
Кимнату видчыняе,
Батьківську шаблю зъ килка здыймае

(Українські народні думи, 1931: 45).

У варіанті думи, записаної від кобзаря І. Крюковського в Лохвиці 20 травня 1876 р., Іван Коновченко входить до *світлиці* як сакрального родового простору, де мати попередньо заховала від сина батьківську зброю, але яку він все ж таки знаходить у запічку, і це теж символічно вказує на вкорінення духу воїнства у родині:

То Йвась Коновченко од сна встає,
У світлицю вхожає,
По стінах поглядає,
Що вже батьківської рушниці на стіні ні
одної немає,
Тільки в запічку семип'ядная пищаль сіяє.
То він то коло неї собі козацький звичай
добре знає,
Та до Корсунського полковника
На Черкень долину за сімсот верст поспішає.

(Українські народні думи, 1931: 59)

Дім, світлиця – психологічні синоніми у вираженні особливостей національного світосприйняття і світорозуміння. Поняттям світла пройнята низка фундаментальних понять українського менталітету: СВІТ, СВІТлиця, всеСВІТ, СВІТогляд, СВІТозарний, СВІТочолий і т. п. Світло символізує першотворення світу, життя, істину, джерело достатку (Войтович, 2014: 497–498). Тому *світлиця* у думі – символічний образ зображення і вираження життєдайного простору, в якому виховуються на козацьких звичаях і традиціях. Особливим і незамінним атрибутом цього простору є зброя, яка теж випромінює світло (у варіантах дум «семип'ядная пищаль *сіяє*», «на стіні аж отечеськая шабля висить аж *сяє*» та ін.).

Крізь призму Роду в думі «Сірчиха і Сірченки» сприймаються і потрактоаються образи *Стену, Шляху, Дому*. Рід – не лише сім'я чи коло родичів. Це містке, широке узагальнення всіх космогонічних, духовних, релігійних, етнічних, кровноспоріднених універсалій нашого предка, людини праслов'янської епохи. Двоє синів вдови Сірчихи Петро і Роман від'їжджають з дому. Бажають вони дізнатися про батька Івана Сірка, де він свою «голову козацьку поклав». Тому для них традиційний шлях пошуку – це козацький курінь, три зелені байраки. Від'їзд з материного дому в степ, долину, байраки за такого мотиву в думі є символічним кодом вкорінення козацького волелюбного та бунтарського духу в *родові цінності*. Мотив сповідання однакових цінностей у сім'ї розширює й розуміння та потрактування образів *Стену, Шляху, Дому*. У думі вони насичені героїко-моральним імперативом відданості *idei родової боротьби без страху смерті*, що є ідеологічною у своїй суті.

Виразною особливістю психології та етики українського народу, що визначає вірність своєму ідеалові є *честь*. Загальний її зміст визначається безкорисливим служінням високій справі, своїй Батьківщині і т. д. Матеріальне ж у такому разі лишалося поза увагою людини честі. Шляхетність як характерну рису українського народу маємо у думі «Маруся Богуславка». Виражається вона через контактність, спільність реакцій, комплекс національної відрази. Коріння її порядності та ушляхетненості криється у способі та ладі життя українського селянства, серед якого вона виростає. Як зазначає Д. Донцов, що сама «шляхетна справа ушляхетнює й нешляхетну людину», бо саме такій людині властива «честь, цебто вірність своєму ідеалові безкорисна служба своїм правилам життя» (Донцов, 1991: 159).

У такому разі, привертають увагу в цьому плані образи дівки-бранки Марусі та козаків-невільників в думі «Маруся Богуславка» (записана Ф. Колессою у 1908 році в м. Миргороді Полтавської губернії від кобзаря Михайла Кравченка). Спочатку в ній зауважуємо, що Маруся довгий час перебувала на чужій землі. На перший погляд її нічого не зв'язувало з рідним краєм. Та незважаючи на це, вона розпізнається як «своя» відносно України і «чужа» відносно Туреччини, бо вирізняється із світу, в якому вона живе. В її діях і вчинках, свідомості досить виразно заявляє про себе

комплекс національної відрази. Ці відмінності полягають у тому, що вона не байдужа до невольників, які сидять у «кам'яній темниці», бо то «свої», з того краю, з якого і вона сама. Та відчуття спорідненості могло б втратитися за довгий час перебування у розкошах, «не у тому світі». Але Маруся Богуславка не втратила його, бо національна ідея не згасла в її думках, помислах, в її свідомості. Ця ідея заснована на зв'язку, спорідненості із своїм народом, на спільності прагнень, почуттів, обов'язку і т.д. Відчуття співпереживання, бажання допомогти семистам козакам-невільникам виходять на перший план уже на самому початку думи: Гей, то дівка-бранка, / Маруся, попівна-Богуславка, / А все добре дбає, / До кам'яної темниці прибуває (Українські народні думи, 1927: 126). І тут постає запитання: чому в думі виведена компактна неперсоніфікована козацька маса? Чому автори твору не пішли вигідним із художніх міркувань шляхом – кількома виразними штрихами виділити такого собі мудрого й незламного отамана, ватага, який навіть в умовах неволі підтримував би військовий чин? Відповідь на це питання, на наш погляд, у тому, що художнє в цьому факті цілковито підпорядковується космоцентричному. «Реальне джерело духовної наснаги для тих людей – у їх колективній внутрішній містичній єдинородності. Рід – неймовірна енергетична субстанція» (Азьомов, 2022: 32). Тож, в основі взаємодії між Марусею та козаками лежить прадавній родовий міф, і в цьому Великому Роді Маруся й козаки родичі, тобто, вони «свої» на чужій землі.

А хто ж такі козаки? «Козаки» – це шляхетний орденський титул, суто національний визначник особливої суспільної станової приналежності, знак прийняття добровільної обітничі «моє понад-Я – у відреченні від себе», клейнод особистої присяги перед власним сумлінням, живою Вітчизною, рідною землею (Азьомов, 2022: 5). Тому образ семиста козаків у думі – єдиний потік національного духу, національної крові, національної свідомості. Зберегти себе, прорватися ще у фізичному тілі в майбутнє, можливо, звільнитися у дивовижний спосіб, – у вірності цьому архетипному колективному порядку Великого Роду. Козацька громада – потужний архетипний символ психічного досвіду нашого народу. «Колективізм – одна із наших вічних істин. Тільки так, рука в руку, душа в душу можна було вистояти перед викликами реального життя» (Азьомов, 2022: 32). У думі колективну свідомість презентують сімсот козаків і Маруся Богуславка. Єдина побіжна суперечність між ними, коли козаки хибно витлумачили мету візиту «дівки-бранки», одразу знімається признанням Марусі. Далі за сюжетом твору автори моделюють абсолютну взаємодію, взаємодопомогу, взаємодовіру між колективним та індивідуальним, їх спільну підтримку та взаємодоповнюваність. Крім того, хто назвав Марусю Богуславою? Народ. Козацька традиція. Назвався тим, звідки прийшов. Так громадянське зливалося з особистим, духовне з матеріальним, так людина й рідна земля ставали однією цілісною субстанцією – ознакою доконаної нації й так утверджувалася духовна, мілітарна й соціальна стійкість. «Не протистояння, виснаження, розділення й кінцева здача позицій, як не раз бувало на крутих поворотах української історії, – у думі переконливо пропагується гармонійне поєднання особистого й громадянського, індивідуального й колективного, їх підпорядкування суспільним інтересам. Так момент ослаблення, розділення й поразки стає залогом міцності, єдності й перемоги» (Азьомов, 2022: 39).

Вагоме значення у думі має форма діалогу, що вочевидь визначає психологічну проєкцію як «контактність». Вона, в свою чергу, кладе межу між «своїм» і «чужим». Козаки-невільники є «своїми», тому спільність їх інтересів з Марусею велика. Вони, наприклад, цікавляться «Що в нашій землі християнській Ой день за тепера?» (Українські народні думи, 1927: 126). Маруся Богуславка із жалем проймається їхніми запитаннями, висловлюючи з одного боку смуток, а з другого – взаєморозуміння й відповідає: «Гей, козаки, ви бідні невольники: / Ще й у нашій землі та тепера / Великодня субота, / А завтра дасть Бог святий день / Сороковий день, ой великдень» (Українські народні думи, 1927: 126). Ось ця відповідь є реакцією на

запитання козаків-невільників й організовується у формі людського вчинку, а саме – звільнення побратимів.

Важливим художнім елементом у думі є згадка про Великдень, почувши про який, козаки «білим лицем до сиріє землі припадали» (Українські народні думи, 1927: 126). Здавалося, що це не більше як традиційний образ із постійним епітетом, але ні, – це ціннісний архетипний елемент. У турецькій тюрмі, де не було й не могло бути ікон, за аналог містичного потвердження козаками їх духовної позиції була автоматично вибрана «сира земля» – символ язичницького незрадливого й незрадженого, генетично рідного, персоніфікованого в певний ідеал. Сира земля – містичний клейнод Великого Роду з пантеону космологічних цінностей, який темниця так і не змогла забрати в невольників (Азьомов, 2022).

Таким чином, дума «Маруся Богуславка» має величну ідею: згідно з теорією психічної травми, шляхом художнього переживання за долі типових героїв у типових обставинах вивести цілий народ із психічної фантомії поневолення на катарсисне очищення і звільнення від рецидивів колоніальної свідомості (Азьомов, 2022: 40).

«Ушляхетнення нешляхетної людини», за словами Д. Донцова, притаманне й епічним героям дум невольницького та соціально-побутового циклів. Почуття родинного – особлива прикмета їх національного характеру, що увиразнює їх національну стійкість. Найбільш широкий спектр його вираження маємо, зокрема, у думах «Втеча трьох братів із города Азова, із турецької неволі» (запис від М. Кравченка у Миргороді) та «Бідна вдова і три сини» (запис від лірника В. Гончара в с. Ков'яги на Харківщині). Ця риса характеру виражається, насамперед, через такі культурні проєкції як контактність та спільність уявлень.

У думі «Втеча трьох братів з города Азова, з турецької неволі» брати кинули серед чужого степу свого молодшого брата. Немає у них спільної ідеї, не тримаються вони гурту. А саме ж у масі людина почуває себе безпечніше. Та жадоба до багатства, егоїзм старшого брата й нерішучість середульшого затьмарюють такі споконвічні родинні традиції українців, як колективність, взаємодопомога, взаємоповага, взаємолюбов і т.д. Проєкція національного характеру як контактність у даному разі обірвана чи, навіть, і зовсім відсутня. Діалог, як основний регулятор контактності, у думі відходить на другий план, натомість на перший план виходять звертання-просьби молодшого брата до старшого:

Ой, брати ж мої рідненькі, як голуби сивенькі!
Станьте, мене хоч мало подождіть,
Міждо себе на коні возьміть,
А хоч мало верст підвезіть.

(Українські народні думи, 1927: 191)

Та старші брати не відповідають взаємністю на мольбу-благання меншого брата, «пішого піхотинця». Так контактність обривається, і відповідно смуток та безвихідність одного героя не сприймається іншими персонажами думи.

Спільність уявлень також відсутня. Кожен мислить по-своєму. Почуття родинного має лише менший брат. Навіть на відмову старших братів допомогти у меншого брата не виникає ні докори, ні образи. Це людина добра, порядна. За нашим визначенням це людина культури, яка зустрілася з явищами суворої дійсності, але не зрадила своїм життєвим принципам, хоч і заплатила за це власним життям.

Прийми, Боже, душу мою,
А ти, земле, кость мою,
А вам, вовки-сироманці
І орли сизокрилі,

Тіло обібрати
І кость мою у сиру землю за...
Загрібати

(Українські народні думи, 1927: 194)

– благає герой Господа в передсмертну хвилину, ні на кого не нарікаючи.

Та не буде прощення старшим братам за скоєний гріх. Вони відкинули усталені норми родинного життя, «своє» для них стало «чужим», непотрібним, до його вони збайдужіли. Родину після біологічного факту народження зв'язує не лише кров та походження, а, насамперед, співжиття. Брати, звичайно, упродовж дев'яти років були відірвані від родинного затишку. Але це не виключає того факту, що кровне походження грає роль лише тоді, коли з природного факту воно перетвориться на психологічний і соціальний факт. Безумовно, забувши норми і принципи родинного співжиття, старші брати, більше того втратили відчуття кровної приналежності. Знаходячись у важкому психологічному стані, на чужій землі, менший брат безжалісно покинутий на призволяще рідними братами зазнав найболочішої і найбільшої з моральної і психологічної точки зору втрати – втрати кровної спорідненості. Тому батько й мати пророкують їм:

Ой бодай би ви, сини, світа й щастя не мали,
Як ви свого брата меншого
Із світа ізгнали.

(Українські народні думи, 1927: 195)

У думі «Бідна вдова і три сини» почуття родинного тяж обірвані. Кровна спорідненість єднала членів родини на початку, а далі сини

Стали старої пані-матки насміхатися,
Стали хлібом-сіллю докоряти.

(Українські народні думи, 1927: 350)

Диспозиція «своє – чуже» тут не має чіткого свого розмежування. Вони всі «свої», але не діють за спільним планом та думками. Сини є «чужими» по відношенню до рідної матері. Контактність у цьому разі також розірвана, бо не заснована на спільності моральних принципів та дій синів і матері. Вона «перевтілюється» у негативну контактність (сини за спільною угодою виганяють матір із дому).

Та спільність уявлень українців заснована на взаєморозумінні, рівноправності членів родини, чесності, гармонії, любові і т.д. Невипадково українська народна мудрість говорить «Без сім'ї немає щастя на землі». Тож за неповагу до матері

Не став їм Господь ні в чім допомагати:
Ні в пахарстві,
Ні в бурлацтві, Ні в третім – купечестві.

(Українські народні думи, 1927: 350–351)

Дума наскрізь пройнята драматизмом, зневагою і наріканням на синів, а разом з тим і співчуттям до них та до матері. Народ зневажає і засуджує вчинок дітей, тому й говорить:

То так, панове-братця, годиться отця-матір поважати
До смерті шанувати!.

(Українські народні думи, 1927: 351)

Яскраво виявляється український національний характер і у ставленні до землі «своєї» і «чужої», яке можемо простежити у думках «Плач невольника у турецькій неволі», «Невольники на каторзі (Плач невольників)» та «Козацьке життя». Дума «Плач невольника у турецькій неволі» була записана у 1905 році від кобзаря М. Кравченка із с. Великі Сорочинці Полтавської губернії. У ній бідний невольник звертається до «сокола ясного», щоб той полетів до батькових і материних воріт і сповістив, щоб вони «Гей, та мою головоньку козацьку із тяжкої неволі ви... визволяли» (Українські народні думи, 1927: 102). Контактність як культурна проєкція тут заснована на взаєморозумінні і солідарності. Вона, власне, є формулою розуміння людей. У свою чергу на благання козака-невольника, його «товариш тее чує» і сповіщає, що не знатимуть ні батько, ні ненька де його шукати. У думі «сокіл ясний» виступає товаришем невольника, бо ж тільки він є «своїм» на «чужині». Саме «сокіл ясний» буває на рідній землі, і тому тільки він зрозуміє пориви душі і серця козака, якого рідна земля кличе «Із тяжкої неволі, із каторги турецької, На святоруський берег» (Українські народні думи, 1927: 103–104). Рідна земля бачиться козакам «краєм веселим», де вони здобували славу і честь козацьку. Вона має бути наповнена не сріблом, і не золотом, як турецька, а лише лицарським духом, завзяттям. Кривий зв'язок козаків з рідною землею обумовлює їх подальші дії. Невольники, забачивши «кров християнську на руках», «про віру християнську гадали» та «землю турецьку, віру бусурманську Кляли-проклинали» (Українські народні думи, 1927: 103). Так кров у думі є своєрідним індикатором прив'язаності до рідного, близького, в даному разі до рідного краю, рідної землі, які виступають противагою «чужому» з принципово різними його поняттями і традиціями.

Дещо інше спрямування у розумінні «своєї» і «чужої» землі знаходить свій вияв у думі «Козацьке життя», записаній від лірника Федора Баші з Полтавської губернії. Ставлення до землі тут виражається через спільність уявлень, що надає реаліям навколишньої дійсності відповідних значень. СENS уявлень у такому разі полягає у служінні високим ідеалам свого народу. У смисловому колі реалій перед вищою кастою постає завдання гарантувати спокій як із середини, так і ззовні. Тому козак залишає свій дім, дружину, дітей заради вищої ідеї. Логіка поведінки козака ставить його перед необхідністю ясно усвідомлювати свою причетність до «своєї» землі. «Чуже» – он там, а «своє» – ось тут, на «своїй» землі. За того розуміння краси землі вбачається не у «ясних зорях» і «тихих водах», а у її трагізмі, адже рідна земля – то поле битви за свободу і волю, тому вона й полита кров'ю, засіяна кістками і вкрита славою.

Звідси випливає, що комплекс національної відрази забезпечує негативне ставлення до «чужого», як антинародного, коли це шкодить даному етносу зсередини і ззовні. Поняття «своєї» землі асоціюється із неприхованим поклонінням їй, з боротьбою, і з засіванням її стрілами, кістками, ворожими трупами – з одного боку, та з меланхолійним замилуванням красою степів, полів, лісів, і виражається у звертаннях до землі, зірок, неба як до вищих істот – з другого.

Загалом же, творці і виконавці українських народних дум однозначно стверджують, що в горнилі визвольної боротьби наш народ виробив національний характер такого гарту, що в історичному просторі українства об'єктивно відкриваються горизонти вже не середньовічного, а новоісторичного, постневільницького, постстокгольмського розвитку. Ми вільні, ми сильні, ми гідні, ми можемо і зможемо! Не має бути так, що звияжці, котрі доблесно боронили нашу землю й не зламалися у неволі, не зуміють вистояти триста років у національній боротьбі. На цій основі й утверджувалася національна стійкість українського народу.

Висновки та перспективи

Таким чином, українські народні думи є широкою ланкою для дослідження такого явища як національна стійкість, яке ми розглянули в різних аспектах його художньо-естетичного зображення і вираження. По-перше, крізь призму пізнання зовнішнього через внутрішнє, з'ясували ідейний зміст, художньо-естетичне вираження змісту образів *Стену*, *Шляху*, *Дому* в українських народних думах «Козак Голота», «Іван Коновченко», «Сірчиха і Сірченки». За цього підкреслили, що *Стен* символічно потрактовується як: а) безмежний простір для організації спротиву та боротьби за власне самовираження. Тому образи *Шляху* та *Дому* символічно вмонтовані у цю ідею й спрямовують героя на той *Шлях*, що веде у Запорізьку Січ (*Дім*); б) чинник «селекції», що унеможлиблює знаходження у цьому просторі хлібороба чи гречкосія, тому герой цього простору – це ідеальний герой часу; в) вираження ідеї родової боротьби без страху смерті. Образ *Дому* тут символічно виражений сакральним ідеальним простором, у в якому виховується та передається ідея боротьби від покоління до покоління. Саме на таких національних підставах ми маємо виховувати молоде покоління, щоб не допустити морального, духовного та ідейного винародовлення нації. По-друге, національну стійкість простежили у зв'язку поняття «свое – чуже», що має такі культурні проєкції як контактність, спільність уявлень, спільність реакцій, комплекс національної відрази. Через ці проєкції ми проаналізували такі якості національного характеру, як честь, шляхетність, мужність, мудрість, свобода, воля, почуття родинного, ставлення до землі тощо. Людське світосприймання багатогранне і саме через це кожен народ має власну картину буття. Але є й традиції, народні погляди, які чи то схвалюють, чи то засуджують вчинки людей. Якщо це людина чесна, шляхетна, патріот, то у народі з цими поняттями і з такою людиною пов'язане і безкорисливе служіння Україні, поклоніння високим ідеалам, жертвність, боротьба за утримання спільноти і т. д. Всі разом узяті культурні проєкції утворюють «характерну цілісність етносу», що постає як національний характер, в якому утвердилась й національна стійкість як його складова. Саме у цьому напрямі відкриваються широкі можливості подальшого дослідження явища національної стійкості в українських народних думах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Азьомов, 2022 – *Азьомов В.* Сім Великоднів на тиждень або Славень многовоскресності національної свідомості в думі «Маруся Богуславка». Архів В. Азьомова. С. 1–64.
- Братко-Кутинський, 2008 – *Братко-Кутинський О.* Феномен України. Київ: Вечірній Київ, 2008.
- Войтович, 2014 – *Войтович В.* Українська міфологія. Енциклопедія народних вірувань. Київ: ФОП Стебеляк, 2014.
- Гарасим, 2010 – *Гарасим, Я.* Національна самобутність естетики українського пісенного фольклору. Львів: НВФ «Українські технології», 2010.
- Донцов, 1991 – *Донцов Д.* Дух нашої давнини. 2-ге вид. Дрогобич: Відродження, 1991. Енциклопедичний словник символів культури України / за заг. ред. В. Коцура та ін. Корсунь-Шевченківський: Вид. В. М. Гаврищенко, 2015.
- Кононенко, 1991 – *Кононенко В.* Словесні символи в семантичній структурі фраземи. Мовознавство. 1991. № 6. С. 30 – 36.
- Корнієвський, 2011 – *Корнієвський О.* Національна безпека. Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець, Ю. Шаповал. Київ: Парламентське видавництво, 2011.
- Костомаров, 1994 – *Костомаров Н.* Историческое значение южнорусского народного песенного творчества. Славянская мифология. Исторические монографии и исследования. Москва: Чарли, 1994.
- Набитович, 2018 – *Набитович І.* Етнопсихологія українців у літературно-критичній рецепції Дарії Віконської. Формування національних основоположних

- підстав сучасного українського народознавства та літературознавства. Збірник наукових статей. Випуск I / упорядники Олексій Вертій, Олена Новікова. Київ: Українська літературна газета, 2018. С. 163–176.
- Назаров, 2020 – *Назаров М.* Національна стійкість України: від концептуальних засад до практичної реалізації. URL: http://politicus.od.ua/2_2020/11.pdf
- Набок, 2022 – *Набок М.* «Національна спрямованість художньо-естетичного вираження соціальної стійкості в українських народних думках. Гуманітарні засади соціальної стійкості людини в громаді: монографія / за ред. О.В. Купенко, А.Є. Лебеда, Н.Д. Світайло. Суми, 2022. С. 51–95.
- Набок, 2022 – *Набок М.* Національна стійкість в духовному просторі міжкультурного діалогу: колективна монографія. Підвищення рівня життя в умовах турбулентності: глобальні та локальні аспекти. Ополе, 2022.
- Потебня, 1860 – *Потебня А.* О некоторых символах в славянской народной поэзии. Харьков: Университетская типография, 1860.
- Потебня, 1864 – Потебня А. О связи некоторых представлений в языке. Воронеж: Типография В. Гольдштейна, 1864.
- Резнікова, 2022 – *Резнікова О.* Національна стійкість в умовах мінливого безпекового середовища: монографія. Київ: НІСД, 2022.
- Резнікова, 2019 – *Резнікова О.* Концептуальні підходи до вибору моделі забезпечення національної стійкості. Стратегічні пріоритети. 2019. № 1. С. 18–27.
- Українські народні думи. Том другий корпусу, Тексти №№ 14–33 і вступ Катерини Грушевської. Харків, Київ., 1931.
- Українські народні думи. Том перший корпусу. Тексти № № 1–13 і вступ Катерини Грушевської. Х., 1927.
- Швецова, 1999 – *Швецова А.* Національний характер як феномен культури. Сімферополь, 1999.
- Янів, 1999 – *Янів В.* Релігійність українця з етнопсихологічного погляду. Народна творчість та етнографія. 1999. № 5–6. С. 22–32.
- Язичницькі настанови воїнові-козакові. URL: <https://spadok.org.ua/ukrayinske-kozatstvo/yazychnytski-nastanovy-voynu-kozaku>
- Янковська, Набок, 2022 – *Янковська Ж., Набок М.* Національна своєрідність потрактування образу землі в українських народних думках та творчості Василя Стефаника: психологічний аспект. *Rusin.* 2022. No 67. С. 304–325. DOI: 10.17223/18572685/67/17

REFERENCES

- Azomov, 2022 – *Azomov V.* Sim Velykodniv na tyzhden abo Slaven mnohovoskresnosti natsionalnoi svidomosti v dumi «Marusia Bohuslavka». Arkhiv V.Azomova. S.1–64 [in Ukrainian]
- Bratko-Kutynskiy, 2008 – *Bratko-Kutynskiy O.* Fenomen Ukrainy. Kyiv: Vechirniy Kyiv, 2008 [in Ukrainian]
- Voitovych, 2014 – *Voitovych V.* Ukrainska mifolohiia. Entsyklopediia narodnykh viruvan. Kyiv: FOP Stebeliak, 2014 [in Ukrainian]
- Narasym, 2010 – *Narasym, Ya.* Natsionalna samobutnist estetyky ukrainskoho pisennoho folkloru. Lviv: NVF «Ukrainskitekhnolohii», 2010 [in Ukrainian]
- Dontsov, 1991 – *Dontsov D.* Dukh nashoi davnyny. 2-he vyd. Drohobych: Vidrozhennia, 1991 [in Ukrainian]
- Entsyklopedychnyi slovnyk symboliv kultury Ukrainy / za zah. red. V. Kotsura ta in. Korsun-Shevchenkivskiy: Vyd. V. M. Havryshenko, 2015 [in Ukrainian]
- Kononenko, 1991 – *Kononenko V.* Slovesni symvoly v semantychnii strukturi frazemy. Movoznavstvo. 1991. № 6. S. 30 – 36 [in Ukrainian]
- Kostomarov, 1994 – *Kostomarov N.* Ystorycheskoe znachenye yuzhnorusskoho narodnoho pesennoho tvorchestva. Slovianskaia myfolohiia. Ystorycheskye monohrafyy u yssledovaniya. Moskva: Charly, 1994 [in Ukrainian]

- Nabytovych, 2018 – *Nabytovych I.* Etnopsykholohiia ukrainsiv u literaturno-krytychnii retseptsii Darii Vikonskoi. Formuvannia natsionalnykh osnovopolozhnykh pidstav suchasnoho ukrainskoho narodoznavstva ta literaturoznavstva. Zbirnyk naukovykh statei. Vypusk I / uporiadnyky Oleksii Vertii, Olena Novikova. Kyiv: Ukrainska literaturna hazeta, 2018. S. 163–176 [in Ukrainian]
- Nazarov, 2020 – *Nazarov M.* Natsionalna stiikist Ukrainy: vid kontseptualnykh zasad do praktychnoi realizatsii. URL: http://politicus.od.ua/2_2020/11.pdf
- Nabok, 2022 – *Nabok M.* «Natsionalna spriamovanist khudozhno-estetychnoho vyrazhennia sotsialnoi stiikosti v ukrainskykh narodnykh dumakh. Humanitarni zasady sotsialnoi stiikosti liudyny v hromadi: monohrafiia / za red. O.V. Kупenko, A.Ie. Lebedia, N.D. Svitailo. Sumy, 2022. S. 51–95 [in Ukrainian]
- Nabok, 2022 – *Nabok M.* Natsionalna stiikist v dukhovnomu prostori mizhkulturnoho dialohu: kolektyvna monohrafiia. Pidvyshchennia rivnia zhyttia v umovakh turbulentnosti: hlobalni ta lokalni aspekty. Opolie, 2022 [in Ukrainian]
- Potebnia, 1860 – *Potebnia A.* O nekotorykh symbolakh v slavianskoi narodnoi poezyi. Kharkov: Unyversytetskaia typohrafiia, 1860 [in Ukrainian]
- Potebnia, 1864 – *Potebnia A.* O sviazy nekotorykh predstavlenyi v yazyke. Voronezh: Typohrafiia V. Holdshteina, 1864 [in Ukrainian]
- Reznikova, 2022 – *Reznikova O.* Natsionalna stiikist v umovakh minlyvoho bezpekovoho seredovyshcha: monohrafiia. Kyiv: NISD, 2022 [in Ukrainian]
- Reznikova, 2019 – *Reznikova O.* Kontseptualni pidkhody do vyboru modeli zabezpechennia natsionalnoi stiikosti. Stratehichni priorytety. 2019. № 1. S. 18–27 [in Ukrainian]
- Ukrainski narodni dumy. Tom pershyi korpusu. Teksty No No 1–13 i vstup Kateryny Hrushevskoi. Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, 1927 [in Ukrainian]
- Ukrainski narodni dumy. Tom druhyi korpusu, Teksty NoNo 14–33 i vstup Kateryny Hrushevskoi. Kharkiv, Kyiv: Proletar, 1931 [in Ukrainian]
- Shvetsova, 1999 – *Shvetsova A.* Natsionalnyi kharakter yak fenomen kultury. Simferopol, 1999 [in Ukrainian]
- Yaniv, 1999 – *Yaniv V.* Relihiinist ukraintsia z etnopsykholohichnoho pohliadu. Narodna tvorchist ta etnohrafii. 1999. № 5–6. S. 22–32 [in Ukrainian]
- Yazychnytski nastanovy voynovi-kozakovi. URL: <https://spadok.org.ua/ukrayinske-kozatstvo/yazychnytski-nastanovy-voynu-kozaku>
- Yankovska, Nabok, 2022 – *Yankovska Zh., Nabok M.* Natsionalna svoieridnist potraktuvannia obrazu zemli v ukrainskykh narodnykh dumakh ta tvorchosti Vasylia Stefanyka: psykholohichni aspekt. Rusin. 2022. No 67. S. 304–325. DOI: 10.17223/18572685/67/17 [in Ukrainian]

Received: 05 April, 2023
